

relationen mellan traditionskomplex och minnesdiskurs). Intressant är också spänningen mellan författarens intresse för handlande subjekt (dialogismen implicerar för honom självklart ett sådant intresse) och hans analytiska prioritering av de diskursiva praktiker inom vars ramar subjekten kan agera. Man skulle kunna uppfatta detta som två svåröfrenliga ståndpunkter. Men kombinationen kan också framstå som en berättigad utmaning av det programmatiska avfärdande av subjektet, som ibland tenderar att följa med diskursanalytiska perspektiv, och en påminnelse om att bruk av begreppet subjekt inte behöver implicera förväntan på någon särskild grad av handlingsfrihet eller kreativitet.

Mitt huvudintryck av analysen är, i extrem kortversion, att scriptet i den studerade verksamheten är så strängt att eleverna faktiskt inte kan säga eller göra annat än det föreskrivna om de vill bli tagna på allvar. En fundering som inställer sig under läsningen är huruvida författarens sätt att avgränsa och utforma studien kan ha bidragit till denna enhetlighet i resultaten, eller, mer drastiskt uttryckt, om författaren är fångad i samma script som de elever han studerar. Avgränsningen av studien sammanfaller med reseprojektets egna ramar, och det som granskas mest intensivt är de tydligast föreskrivna respektive mest formella rituella aktiviteterna, dvs. de genrer och situationer som pekats ut som särskilt väsentliga i projektkonstruktionen. Att det inte är där man hittar de avvikande protesterna borde vara föga förvånande. En motsvarande granskning av situationer och kommunikationer av mellanrumskaraktär – t.ex. samtal och samhandling i elevernas hem, i informell samvaro på skolgården eller i förberedelserna för de ceremoniella presentationstillfällena efter hemkomsten – kunde möjligen ha gett något annorlunda resultat.

Denna reflektion ska emellertid inte skymma det faktum att också de situationer och genrer som Kverndokk har ägnat mest intresse åt kunde ha varit mindre stramt styrda än vad de visade sig vara. Projektet kunde ha varit annorlunda konstruerat, slingringarna kunde ha varit större. Att konformiteten är så stark är ett resultat som växer ur den empiriska studien, inom dess angivna avgränsningar, och det underbyggs väl i texten. Och den akademiska läsare som längtar efter avvikelser och sprickor när enhetligheten blir för stor (jag hörde alltså själv dit) bör kanske också stanna upp och reflektera över sina egna förväntningar och bevekelsegrunder.

Avhandlingens syfte är förvisso inte att utvärdera den studerade verksamheten. Men mot bakgrund av att resorna, som författaren skriver, har mötts av en

överväldigande positiv respons och stor respekt hos den norska offentligheten, så kunde det ändå vara angeläget att tydligare artikulera de kritiska reflektioner som en ingående granskning kan ge upphov till. Det skulle t.ex. kunna handla om ytterligare några reflektioner i anslutning till iakttagelsen att enstaka elever kunde parodiera invandrare i bussen på väg hem från lägren (som om budskapet om människors lika värde inte riktigt hade nått dem), eller en lite mer utförlig kommentar till det faktum att resorna lokaliseras ondskan långt borta från elevernas egen vardag hemma (och därmed underkommunicerar insikten att vi alla har en kapacitet att bli ondskans hantlangare). Men detta är en typ av tilläggsresonemang som också kan föras i kommande artiklar. Jag önskar avhandlingen ett långt liv, och många läsare.

Barbro Blehr, Stockholm

Soili-Maria Olli: *Visioner av världen: Hädelse och djävulspakt i justitierevisionen 1680–1789*. Skrifter från Institutionen för historiska studier 17, Umeå universitet 2007. i-vi, 194 s. English summary. ISBN 978-91-7264-399-4.

Författarens syfte med avhandlingen är inte främst rättshistoriskt utan att belysa hur samhällsgrupper och individer har förhållit sig till religionen, särskilt i vilken utsträckning de anklagades uttalanden, handlingar och förhållningssätt kan återspegla folkliga attityder som skilde sig från eller sammanföll med överhetens. Avhandlingen har en mentalitetshistorisk inriktning, där en viktig problematisering är att folkliga attityder kunde vara uttryck för antingen en kollektiv mentalitet eller enskilda individers subjektiva världsåskådningar.

Således tas en utgångspunkt i den välbekanta diskussionen om förhållandet mellan s.k. elitkultur och folkkultur under tidigmodern tid. Men avsikten är nu inte att ta upp de kulturella nivåernas inbördes relation ur ett konfliktperspektiv och betrakta dem som varandras motpoler utan att analysera dem och de förhållningssätt de uttryckte som en helhet av samma världsbild. Begreppsparat elitkultur och folkkultur framstår här snarast som metodologiska verktyg för författaren. Frågan hur människorna på ett individuellt plan förhållit sig till religionen analyseras med hjälp av Bourdieus habitusteori, och dess antagande att varje individ har ett system av socialt förvärvade dispositioner som bestämmer hur

en individ handlar, tänker och värderar i givna sociala sammanhang. Författaren menar sig härigenom kunna nalkas en annan bekant inom forskningen, nämligen förhållandet mellan aktör och struktur. I avhandlingen förekommer vidare en del mycket distinkta iakttagelser beträffande de anklagades kön, varför genusteori tillämpas på delar av undersökningen.

Avhandlingen är disponerad i sju kapitel. Efter inledningskapitlet följer ytterligare ett introducerande kapitel som behandlar definitioner och kategoriseringar litet utförligare. Författarens indelningar av de olika slags hädelser som uppträder i justitierevisionen motsvarar i stort sett samtida kategorier: 1. hädelser mot Gud, 2. hädelser och missbruk av sakrament, 3. förskrivningar till djävulen, 4. övriga hädelser såsom föregiven besatthet. Undersökningen omfattar mer än etthundra mål, varav knappt hälften rör den första gruppen. Förskrivningar till djävulen var också talrika med omkring en fjärdedel av målen.

Det tredje kapitlet ägnas den rättsliga behandlingen av hädelser i justitierevisionen. Här presenteras vilka som fungerade som angivare och statsmaktens kontroll- och disciplineringsystem. Själva bestraffningen tas också upp. Vidare undersöks de anklagades sociala tillhörighet, yrke och kön. Fler än nio av tio av de anklagade var män. Av dessa hade i sin tur omkring hälften anknytning till militär verksamhet. Beträffande djävulsförskrivningarna var samtliga anklagade män. Angivelserna kom endast i ringa mån från vanligt folk, aktivare i den rollen var föga överraskande präster och officerare. När det gäller bestraffningen av hädelser understryker författaren tendensen till strafflindring under perioden. Endast ett tiotal kom slutligen att avlivas. Avrättningarna koncentrerades till perioden före 1700-talets mitt. De flesta dödsdomarna ersattes med lägre straff som gatlopp, spöslitning, fängelse, förvisning och fästningsarbete.

I det fjärde kapitlet kommer Olli in på sina kärnfrågor, där en modell redovisas för varierande folkliga förhållningssätt till religionen. Modellen bygger på belägg för vilken effekt "kristianiseringen" verkar ha haft bland människorna. Enligt författaren går det att urskilja fyra olika mentala skikt eller strata beträffande kristianisering. De tre första rör sig från en grupp som uttrycker synsätt som till stora delar sammanfaller med den officiella läran via en mellangrupp till den tredje, där personer förekom vars åsikter radikalt avvek från överhetens. Den fjärde gruppen innehåller individer som uttryckt ett likgiltigt förhållningssätt till kristendomen

utan att för den skull vara ateistiska i ordets moderna bemärkelse. Därmed ges en uppsättning attityder som visar varierande folkliga förhållningssätt till religionen. En undersökning företas av kristna idéer och hur dessa har fungerat som gemensamma kontaktytor. Det rör sig om föreställningar om Gud, Djävulen, nattvarden och frälsningen samt om livet efter döden, vilka alla möter i källmaterialet, och som kunde ge upphov till både likartade och olikartade förhållningssätt inom elit- och folkkultur.

I det femte kapitlet behandlas bl.a. hädelser som en folklig protestgenre. Allra först diskuteras begrepp som mentalitet, strategi och världsbild, vilka författaren nyttjar för en senare analys av religiösa uppfattningar. När det gäller hädelser som protest poängterar Olli att denna tolkning inte håller i de flesta fall som förklaring till smädelserna, som inte alls uttryckte individuella protester. Somliga hädelser var uttryck för en kollektiv blasfemisk tradition. Hädelser som uttrycktes inom denna – t.ex. att profanera och byta ut religiösa uttryck i en psalm under pågående gudstjänst – behöver inte uttrycka medvetna provokationer. Det sagda är betydelsefullt i relation till de religiösa strategier som främst analyseras i kapitlet.

Olli diskuterar nämligen via litteratur religionens individualisering och förekomsten av en religiös kultur. I början av 1700-talet pågick en individualiseringsprocess som innebar att var och en förväntades inta ett personligt förhållningssätt till religiösa ting. Denna tendens har studerats främst inom väckelserörelsernas framväxt. Utvecklingen initierades dock genom att överheten under 1700-talet ställde allt strängare krav på den enskilde individen att visa sin tro. Men därutöver urskiljs i relief till denna utveckling också en individuell tro som inte uppkommit enbart som respons på överhetens ökade krav på personlig religionsutövning. Denna personliga tro kunde existera inom den folkliga kulturen som alternativa världsbilder. Detta blir också temat för fortsättningen på kapitlet. Världsbilden var människocentrerad, holistisk, situationsorienterad och selektiv på ett sådant sätt att den tillät ett stort mått av individuella anpassningar av strategisk natur. Särskilt män verkar ha utvecklat strategier till djävulsdiskursen. Vanligen rörde det sig om seriösa och noggrant förberedda försök till kontakt med Djävulen, om än de var relaterade till akuta kriser. Förskrivningar hade vanligen till syfte att få pengar eller bli hård mot skott.

I det sjätte kapitlet fortsätter frågan om manliga och kvinnliga strategier att sysselsätta författaren. Hädelser

utgjorde ett manligt brott, för att uttrycka det lindrigt. Inom internationell forskning har man talat om en manlig hädelsekultur kopplad till en vidare kontext av aggressionsriter och överträdelser. De sociala sammanhang och miljöer som hädelserna har förekommit i har haft betydelse för vilka typer av strategier som har använts. De förra var av två slag: en allmogemiljö och en militärmiljö. Olli diskuterar hädelse ur ett genusperspektiv men finner att Bourdieus habitusteori och individuella strategier har bättre förklaringsvärde.

Det sista kapitlet sammanfattar avhandlingen. En av undersökningens viktigaste resultat är att den folkliga kulturen inte kan ses som en enhetlig massa som stod i opposition mot elitkulturen. Än mer, den var inte heller passiv, flertalet handlingar och yttranden som dömts som hädelse kan tolkas som rena strategier. Mentaliteter beskrivs ofta som opersonliga tankekomplex. Både inom den lärda eliten och i den folkliga kulturen har denna typ av opersonliga tankar baserade på någon sorts opersonligt gemensamt psyke förekommit. När eliten har uppvisat en kollektiv mentalitet kan agerandet tolkas som en strategi. Överhetens kollektiva tankevärld bestod oftast av klara idéer med tydligt formulerade syften och tillämpningar. De attityder, förhållningssätt och handlingar inom bondeallmogen som kan ses som uttryck för en kollektiv mentalitet, kan däremot svårligen ses som strategier. Istället kan uppfattningar som baserade sig på de kollektiva mentaliteter som fanns inom bondesamhället ses som uttryck för en blasfemisk tradition, en skratkultur, eller en sorts folklig genre, speciellt bland soldater, med hädiskt tal som ett sätt att handskas med svårförståeliga religiösa dogmer. Spår av detta finns även i författarens källmaterial, trots att de flesta förhållningssätt som framträder, både statliga/kyrkliga och folkliga kan betraktas som utpräglade strategier.

Trots att avhandlingen sägs vara kvalitativ till sin metod förekommer utsagor av kvantifierande natur på flera ställen. I själva verket bygger bokens huvudsakliga resultat på en kvantifierande utsaga baserad på förhållanden i justitierevisionen, nämligen att en majoritet av hädelserna var uttryck för individuella strategier och inte för en opersonlig kollektiv mentalitet inom folkkulturen. Frågan om hädelsemålens förekomst i domstolar på skilda nivåer i rättssystemet är alltså betydelsefull för de teser som författaren driver, om generaliserbarhet skall råda. Möjligheten finns att hädelse med ett visst innehåll systematiskt kan ha undanhållits justitierevisionen, vilket är viktigt för den bild av folklig religiositet som framträder. En möjlighet kan vara att indirekt hädelse

(skapelsen, den lutherska läran, gudstjänsten, bönen, prästerskapet, kyrkoordningen etc.) inte underställdes i samma utsträckning som direkt hädelse av Gud. En annan är att hädelse av heliga föremål, s.k. sakrilegium, inte underställdes. En tredje gäller mer hädarna än hädelserna, att yngre personers förbrytelser inte gått upp till revisionen. Jag tänker kanske i första hand på skolgossar som ingick förbund med den onde.

Olli skriver övergripande att hädelse förefaller ha varit ett ganska ovanligt beivrat brott i jämförelse med andra liknande brott, som sedlighetsbrott, trolldom och magi. Ett faktum är att det inte varit särskilt betungande att undersöka detta förhållande närmare i vare sig Svea eller Göta hovrätt. Hädelse var ett långt vanligare brott än man kan tro, visar en hastig undersökning företagen av undertecknad. Granskas mål som aldrig nådde justitierevisionen visar det sig att de ofta gällde indirekt hädelse och blasfemiska handlingar. Här kanske man kan förvänta sig återfinna just den typ av kollektiv blasfemisk tradition Olli menar överflyglades av de medvetna strategierna. Vidare visar en granskning av djävulsförskrivningar i Göta hovrätt att ålder var avgörande för vilka mål som gick ända upp till justitierevisionen, yngre missdådare kom aldrig så långt och där övervägdes inte ens dödsstraff.

Nu är emellertid inte heller den torgförda tesen om förhållandet mellan opersonliga mentaliteter och individuella strategier invändningsfri ens om man bortser från den vidare kontexten av hädelse i de lägre domstolarna under justitierevisionen. De två kategorierna hädelse mot Gud och hädelse och missbruk av sakramenten förefaller vara mer genuina som exempel på smädelse medan djävulsförskrivningar och föregiven besatthet inte riktigt har samma karaktär. Författaren har genom att underlåta att hålla fast vid sin egen kategorisering som analysverktyg missat möjligheten att etablera vissa typer av mönster, kan man misstänka. Det är bland de två första man hellre borde kunna återfinna uttryck för en äldre kollektiv hädelsekultur, medan de två sista eventuellt skall betraktas som en sorts nykomlingar på scenen. Djävulsförskrivningarna var åtminstone förbundna med en lärd, skriftlig kultur. Dessutom kan man argumentera för att djävulsförskrivningarnas strategiska karaktär är överdriven. Om än de utgick från krissituationer, och därmed var klart målinriktade i sina försök att skaffa pengar eller lycka, kan man med fog hävda att själva berättelsekomplexet som sådant inkluderade det som i efterhand framträder som individuella motiv. Det påminner inte så litet om en trolldomssekvens, som inbegrep både föregiven skada

och en konflikt med en potentiell magisk skadebringare, där delarna förutsätter varandra.

Soili-Maria Ollis avhandling behandlar ett väsentligt och hittills föga uppmärksammat inslag i det tidigmoderna Sveriges historia. Upplägget att inom samma pärmar rymma både en hädelsebrottets och en folkreligionens historia är ambitiöst, men har bidragit till avhandlingens svaga sidor. Den präglas av otydlighet i dispositionen, vilket förstärks av ett framställningssätt som i allt för hög grad låtit sig domineras av annan forskning; det egna källmaterialet hade gott kunnat ges en mer systematisk behandling och framträdande presentation. Vidare hade ett upplägg kunnat övervägas som inneburit undersökningar av andra kompletterande källor och arkiv. Där finns tyvärr också ett betydande moment av slarv och direkta felaktigheter. På pluskontot ligger att författaren har väckt till liv väsentliga mentalitetshistoriska problem i sin avhandling. Om vi än inte med föreliggande avhandling har fått en heltäckande hädelsens historia, så har vi åtminstone nu fått en hädarnas historia.

Per Sörlin, Frösön

Anja Petersen: *På visit i verkligheten. Fotografi och kön i slutet av 1800-talet*. Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm/ Stehag 2007. 184 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7139-795-9.

Under slutet av 1800 blev de fotografiska bilderna populära och kom så småningom till användning inom de mest skilda områden. I tidningar, tidskrifter och böcker kom fotografiet delvis att ersätta tecknade bilder och andra illustrationer. De filantropiska föreningarna använde fotografier för att skildra de problem de hade mött i de fattigas hem och för att påverka myndigheterna och driva fram sociala reformer. På antropologiska upptäcktsfärder började fotografiet att användas för att dokumentera verkligheten och ge exempel på olika människotyper. Inom polisväsendet, fångvården, sjuksjukhus och andra anstalter användes den fotografiska bilden som arbetsredskap, och inom borgerskapet blev porträttfotografiet populärt i slutet av 1800-talet.

Fotografiet uppfattades som mer objektivt, realistiskt och autentiskt än t.ex. tecknade bilder, vilket säkert medverkade till dess popularitet. Fotografikonsten sågs också som en symbol för modernitet och framsteg. Till att börja med var kamerorna stora och klumpiga, exponeringstiderna långa och bilderna fick tas i ateljéer, men

efterhand förbättrades tekniken snabbt och fotograferna kunde ta med sig kamerorna ut och dokumentera ”den ocensurerade verkligheten”. Lägre papperspriser och en bättre tryckeriteknik vid förra sekelskiftet gjorde att de fotografiska bilderna fick spridning och kom att påverka allmänheten på olika sätt.

Den fotografiska bilden är ett viktigt, men mycket försummat forskningsområde. I de välbevarade svenska arkiven finns en rik bildskatt. Det är därför glädjande att forskare nu börjar intressera sig för bildens betydelse. En av dem är etnologen Anja Petersen som studerat fotografiska porträtt och kön i slutet av 1800-talet.

Porträtt är genomtänkta och styrda bilder och vill visa hur en person ser ut. Vid 1800-talets slut var det ofta frågan om arrangerade bilder. Situationen var styrd av teknikens möjligheter, men också av sociala konventioner om hur en bild skulle se ut. Enligt författaren kom kvinnor från borgerskapet att porträtteras i samma utsträckning som män, vilket man kanske kunde förvänta sig inte var någon självklarhet vid denna tid. Syftet med avhandlingen är att visa hur fotografiska porträtt i olika sociala och kulturella sammanhang under perioden 1850–1910 medverkade till att forma bilden av en kvinna. Bilderna har hämtats från enskilda fotografers arkiv, sinnessjukhus, polis och fängelser, och finns bevarade i olika arkiv. Också tidskriftssamlingar, böcker, protokoll, journaler och årsberättelser har använts för att få en överblick över tiden, kontexten och fotografiernas användningsområden. Författaren menar nämligen, att bilderna inte kan ses isolerade från sitt kontextuella och sociala sammanhang. Bilderna är en avspeglning av sin tid och sitt sammanhang och bär på olika kulturella koder. Olika normer, värderingar och ideal har styrt tillkomsten av porträtten och det har varit viktigt för författaren att blottlägga dessa. Genom att hon använder bilder från vitt skilda sammanhang kan hon göra intressanta jämförelser, se likheter, skillnader, mönster osv.

Författaren vill visa hur kön konstrueras i olika typer av kvinnoporträtt och bygger sina teoretiska utgångspunkter på den amerikanska filosofen Judith Butlers teorier, men hämtar också inspiration från den feministiskt inriktade konstvetenskapen som arbetar med ett könsperspektiv och då främst från den engelska forskaren Griselda Pollock. Feministisk bildforskning har bl.a. uppmärksammat olika seendepositioner. ”Att se” har knutits till den maskulina blicken, medan ”att bli sedd” har knutits till kvinnan. Bilder av kvinnor och konstruktionen av kön är alltså det genomgående temat i bokens kapitel.